

	Seite
7. Δημητρίῳ τῷ Πεπαγωμένῳ	429
8. Νικηφόρῳ τῷ Χειλᾷ	430
9. Διονυσίῳ Ἱερομονάχῳ	431
10. Νομοφυλάκι τῷ Εὐγενικῷ	433
11. Ματθαίῳ καὶ Ἰσιδώρῳ τοῖς Ἱερομονάχοις	435
12. Βησσαρίων Ἰωάννη Λάσκαρι τῷ Λεοντάρῃ	437
13. Βησσαρίων Καρδινάλιος Κωνσταντίνῳ Παλατολόγῳ	439
14. Bessarion Cardinalis Capitulo, Canonicis et Capellanis ecclesiae Duodecim Apostolorum de Urbe	449
15. Bessarion Cardinalis Beatissimo Patri Eugenio IV	450
16. Bessarion Cardinalis Thomae de Sarzana	452
17. Bessarion Cardinalis in novam Metaphysicorum Aristotelis Translationem ad Alphonsum Regem Praefatio	453
18. Βησσαρίων Καρδινάλιος Γεωργίῳ τῷ Γεμιστῷ	455
19. Γεώργιος ὁ Γεμιστὸς Βησσαρίωνι	458
20. Βησσαρίων Καρδινάλιος Γεωργίῳ τῷ Γεμιστῷ	463
21. Γεώργιος ὁ Γεμιστὸς Βησσαρίωνι	465
22. Βησσαρίων Καρδινάλιος Δημητρίῳ καὶ Ἀνδρονίκῳ	468
23. Βησσαρίων Καρδινάλιος Νικολάῳ τῷ Σεκουνδίνῳ	470
24. Bessarion Cardinalis Laurentio Vallensi	471
25. Franciscus Barbarus Bessarioni Cardinali	471
26. Bessarion Cardinalis Francisco Barbaro	472
27. Bessarion Cardinalis Francisco Barbaro	473
28. Franciscus Barbarus Bessarioni Cardinali	474
29. Bessarion Cardinalis Francisco Foscari Duci Venetiarum	475
30. Βησσαρίων Μιχαήλῳ Ἀποστολίῳ	478
31. Βησσαρίων Μιχαήλῳ Ἀποστολίῳ	479
32. Βησσαρίων Μιχαήλῳ Ἀποστολίῳ	480
33. Βησσαρίων Μιχαήλῳ Ἀποστολίῳ	481
34. Βησσαρίων Μιχαήλῳ Ἀποστολίῳ	483
35. Βησσαρίων Μιχαήλῳ Ἀποστολίῳ	484
36. Βησσαρίων Καρδινάλιος τῷ σοφῷ Θεοδώρῳ	485
37. Βησσαρίων Καρδινάλιος Θεοδώρῳ	487
38. Bessarion Cardinalis Ludovico Marchioni Mantuae	490
39. Bessarion Cardinalis Fratri Jacobo de Marchia	490
40. Bessarion Cardinalis Nardo Palmerio	493
41. Bessarion Cardinalis Georgio Regi Bohemiae	494
42. Bessarion Cardinalis Consulibus et Communitati Civitatis Augustae	496
43. Bessarion Cardinalis Nicolao Sagundino	498
44. Bessarion Cardinalis Jacobo Ammanati	498
45. Bessarion Cardinalis Pio II Pontifici Maximo	499
46. Bessarion Cardinalis Pio II Pontifici Maximo	501
47. Bessarion Cardinalis Jacobo Ammanati	507
48. Bessarion Cardinalis Jacobo Ammanati	508
49. Βησσαρίων Καρδινάλιος Μιχαήλῳ τῷ Ἀποστόλῃ	511
50. Βησσαρίων Καρδινάλιος Ἀνδρονίκῳ τῷ Καλλίστου	513
51. Bessarion Cardinalis Christophoro Mauro Duci Venetorum	514
52. Bessarion Cardinalis Pio II Pontifici Maximo	516
53. Bessarion Cardinalis Pio II Pontifici Maximo	519
54. Bessarion Cardinalis Jacobo Ammanati	522
55. Bessarion Cardinalis Jacobo Ammanati	524

	Seite
56. Bessarion Cardinalis Pio II Pontifici Maximo	525
57. Bessarion Cardinalis Jacobo Ammanati Cardinali Papiensi	528
58. Bessarion Cardinalis Principi Christophoro Mauro	529
59. Βησσαρίων Πρὸς τὸν Παιδαγωγὸν τῶν Παιδῶν τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου	531
60. Βησσαρίων Τοῖς εὐγενεστάτοις καὶ λαμπροτάτοις τρισὶν ἄρχουσιν	536
61. Βησσαρίων Τοῖς εὐγενέσιν ἄρχουσιν πᾶσιν ἅμα τοῖς ἐν δουλοσύνῃ τῶν αὐθεντο- πούλων Ῥωμαίων εὐρισκομένοις	537
62. Bessarion In Libellos de Processione Spiritus Sancti ad Paulum II Pontificem Maximum Prooemium	539
63. Bessarion Cardinalis Christophoro Mauro Duci et Senatui Venetorum	541
64. Bessarion Cardinalis Marsilio Ficino	543
65. Marsilius Ficinus Bessarioni Cardinali	544
66. Βησσαρίων Καρδινάλις Ἰωάννῃ τῷ Ἀργυροπούλῳ	545
67. Bessarion Cardinalis Ad Paulum Pontificem Maximum De Errore Paschatis	546
68. Bessarion Cardinalis Illustrissimis et Inclytis Italiae Principibus	548
69. Bessarion Cardinalis Christophoro Mauro Venetorum Duci	549
70. Bessarion Cardinalis Bessarioni Monacho et Abbati	550
71. Bessarion Cardinalis Guillelmo Ficheti	554
72. Bessarion Cardinalis Guillelmo Ficheti	556
73. Bessarion Cardinalis Guillelmo Ficheti	557
74. Bessarion Cardinalis Guillelmo Ficheti	558
75. Bessarion Cardinalis Guillelmo Ficheti	559
76. Bessarionis Cardinalis Nicaeni	560
77. Bessarion Cardinalis Guillelmo Ficheti	561
78. Bessarion Cardinalis Galeatio Mariae Sforciae Domino Mediolani	563
79. Bessarion Cardinalis Prioribus et Communi Civitatis Senensis	564
80. Bessarion Cardinalis Fratibus Domus Caritatis	565
81. Bessarion Cardinalis Ludovico Francorum Regi	566
82. Bessarion Cardinalis Duci Britanniae	567
83. Bessarion Cardinalis Sixto IV Pontifici Maximo	569
84. Bessarion Cardinalis Fratibus Domus Caritatis	569
85. Bessarion Cardinalis Sixto IV Pontifici Maximo	570
Theodori Gazae atque aliorum Epistolae	572
1. Θεόδωρος Δημητρίῳ καὶ Γεωργίῳ τοῖς ἀδελφοῖς	572
2. Θεόδωρος Φραγκίσκῳ Φιλέλφῳ	574
3. Θεόδωρος Ἀνδρονίκῳ τῷ Καλλίστου	576
4. Θεόδωρος Ἀνδρονίκῳ τῷ Καλλίστου	577
5. Θεόδωρος Βησσαρίωνι Καρδινάλει	577
6. Θεόδωρος Βησσαρίωνι Καρδινάλει	579
7. Θεόδωρος Βησσαρίωνι Καρδινάλει	579
8. Θεόδωρος Ἀλεξίῳ	580
9. Θεόδωρος Ἀλεξίῳ	581
10. Θεόδωρος Ἀλεξίῳ	582
11. Θεόδωρος Ἀλεξίῳ	583
12. Θεόδωρος Ἀλεξίῳ	585
13. Θεόδωρος Δημητρίῳ τῷ Στουροπούλῳ	586
14. Θεόδωρος Φραγκίσκῳ Φιλέλφῳ	589
15. Georgius Trapezuntius Bessarioni Cardinali	593
16. Nicolaus Perottus Bessarioni Cardinali	594

E. F. Δ. Τ. Ε. Π. Ι. Ι
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

XII**INHALT.**

	Seite
17. Omnibonus Leonicensis Bessarioni Cardinali	597
18. Franciscus Philelphus Bessarioni Cardinali	598
19. Franciscus Philelphus Bessarioni Cardinali	599
20. Antonius Panormita Bessarioni Cardinali	600
21. Johannes Argyropulos Bessarioni Cardinali	601
Loci Scriptorum	
Voluminis II: Bessarionis In Calumniatorem Platonis libri IV.	603
Voluminis III	611
Nomina Graeca	617
Nomina Latina	622
Namenregister zu den deutschen Anmerkungen	629
Nachträge und Berichtigungen	632
43. Βησσαρίων Καρδινάλις Νικολάω τῷ Σεκουνδίνῳ	647
86. Bessarion Cardinalis Nicaenus Boncontii Salutem	648
87. Bessarion Cardinalis Nicolao Cardinali Cusano	649

BESSARIONIS

S. R. E. Cardinalis, Constantinopolitani
Patriarchae

DE SACRAMENTO EUCHARISTIAE.

Die Handschriften des griechischen Textes wie der lateinischen Übersetzung habe ich früher schon namhaft gemacht¹. Als weiterer lateinischer Druck ist noch eine Ausgabe zu nennen: Argentorati, Ex aedibus Schurerii 1513². Den griechischen Text veröffentlichte ich erstmals in der Festschrift - M. Grabmann: Geisteswelt des Mittelalters. Studien und Texte. Münster i. W. 1933, S. 1373—1411. Ich lege ihn hier nochmals vor mit mehrfachen Verbesserungen nebst Berichtigungen, die sich aus erneuter Vergleichung mit den Handschriften ergaben.

Vorlage des hier gebotenen griechischen Textes ist der Cod. Marc. gr. 527, fol. 106—142^v (= M), ein Sammelband, in dem Bessarion selber mehrere seiner Schriften in chronologischer Reihenfolge vereinigt hat³. Der hier überlieferte Text ist eine Reinschrift, in der eine zweite Hand (= M²) zuweilen Verbesserungen vorgenommen und Nachträge am Rande gegeben hat. Auf Grund von Beobachtungen in anderen Handschriften Bessarions, wie Cod. Marc. gr. 199 und Cod. Vat. gr. 1435, vermute ich hier des Verfassers eigene Hand⁴. Verglichen habe ich diesen Text mit dem Cod. Vindobon. Theol. gr. 257, fol. 77—119 (= B) und dem Cod. C 136 der Bibliotheca Vallicellana (= V). Hierbei ergab sich, daß B aus einer Vorlage stammt, die einzelne Verbesserungen von M², aber nicht alle Nachträge von M² aufwies. B ist im ganzen eine sorgfältige Nachschrift, zeigt aber auch einige Lesefehler und Auslassungen. Zuweilen enthält aber schon M Flüchtigkeiten. V kommt, als eine spätere Abschrift aus anderer Vorlage mit recht vielen Willkürlichkeiten und Verderbnissen, für die Textgestalt nicht weiter in Frage.

¹ L. Mohler, *Kardinal Bessarion I*, Paderborn 1923, 243 n. 1.

² Die Angabe eines Druckes v. J. 1462 bei Scheeben-Atzberger, *Handbuch der Kath. Dogmatik IV*, Freiburg i. B. 1898, S. 619, scheint ein Versehen zu sein.

³ Vgl. darüber L. Mohler a. a. O. I 52 n. 1.

⁴ Vgl. *Bessarionis In Calumniatorem Platonis libri IV* ed. L. Mohler (Paderborn 1927) p. VII.

Κυρίου Βησσαρίωνος

Ἐπισκόπου Τουσκουλανοῦ,

τῆς ἱεροαγίας Ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας καρδινάλεως,

νυνὶ δὲ καὶ θείᾳ χάριτι πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ῥώμης νέας, 5

Περὶ τοῦ τῆς ἱερᾶς εὐχαριστίας μυστηρίου

καὶ ὡς τοῖς τοῦ Κυρίου ῥήμασι μάλιστα τελειοῦται τε καὶ ἱεουργεῖται.

1. Τοῦ ἱεροῦ τῆς συνάξεως καὶ εὐχαριστίας μυστηρίου τῷ ὄντι ἱεροῦ ὄντος καὶ θείου — δι' αὐτοῦ γὰρ υἱοὶ θεοῦ, κληρονόμοι, συγκληρονόμοι καὶ σύσσωμοι τοῦ δεσπότη γινόμεθα ἀξίως αὐτοῦ μεταλαμβάνοντες — ζητεῖται παρά γε 10 Χριστιανοῖς, τίσι ποτέ ῥήμασι μάλιστα τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱεουργίᾳ λεγομένων πολλῶν γε ὄντων τὸ θεῖον τοῦ κυρίου σῶμα τελεῖται καὶ ἱεουργεῖται. ἔνιοι μὲν γὰρ τάδε, ἔνιοι δὲ τάδε νομίζουσι τὸ πᾶν ἀπεργάζεσθαι. Λατῖνοι μὲν γὰρ τῶν παρ' αὐτοῖς ἱερῶν διδασκάλων Ἀμβροσίου, Αὐγουστίνου καὶ Γρηγορίου
- B 77^v τοῦ Διαλόγου πρὸς πολλοῖς ἄλλοις οὕτω διαρρήδην λεγόντων τὰ τοῦ σωτῆρος 15 ἡμῶν ῥήματα· »τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου« καὶ »τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου« τὸ πᾶν δύνασθαι διῆσχυρίζονται, ματαίαν τε ἄνευ αὐτῶν καὶ ἀτελεῖ πᾶσαν ἀνθρωπίνην ἂν εἶναι εὐχὴν. Γραικοὶ δὲ καὶ αὐτοί, καὶ τούτων μάλιστα οἱ
- M 106^v γε νεώτεροι, Ἰακώβω τῷ θεαδέλφω, Βασιλείῳ καὶ Ἰωάννῃ τῷ Χρυσοστόμῳ ἰσχυρίζομενοι, ἀνδράσιν ὅτου ἂν εἴποι τις ἀνταξίως, οὐ τοῖς αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ 20 ῥήμασιν, ἀλλὰ τισιν ἐπομέναις τῶν ἱερέων εὐχαῖς τε καὶ παρακλήσεσι τὸ τίμιον ἱεουργεῖσθαι τοῦ Χριστοῦ σῶμα καὶ αἷμα διαβεβαιοῦνται. πολλῶν γὰρ μετὰ τὰ κυριακὰ ῥήματα οἱ προειρημένοι διδάσκαλοι ἐν τῇ παρ' αὐτῶν ἐκτεθειμένῃ τῆς ἱερᾶς κοινωνίας τελετῇ ἔτι τε ἄρτον καὶ οἶνον τὰ προκείμενα δῶρα καλοῦσιν καὶ ἀντίτυπα τοῦ σώματος καὶ αἵματος, καὶ τὸ πνεῦμα τὸ 25 ἅγιον ὥστε κατελθεῖν ἐπ' ἐκεῖνα πολλαῖς ἐπικαλοῦνται δεήσεσι καὶ ἀγιάσαι αὐτὰ καὶ ἀναδειξαι αἷμα καὶ σῶμα δεσποτικόν. τοσαύτης τοίνυν περὶ τοῦ τοιούτου καὶ τοσοῦτου πράγματος ὄντος παρὰ Γραικοῖς καὶ Λατῖνοις ἀμφισ-
- B 78 βητήσεως, εἰ μὲν μόνοι οἱ νῦν Λατῖνοί τε καὶ Γραικοὶ ἀλλήλοις διεφέροντο περὶ τούτων, ῥᾶον ἂν τις περὶ αὐτῶν εἶπε τὰ δοκοῦντα καὶ λόγοις ἂν τὰ λεγόμενα 30 κατασκευάζειν ἐπεχείρει. ἐπεὶ δ' αὐτῶν τῶν κοινῶν διδασκάλων τε καὶ πατέρων ἡ δοκοῦσα αὕτη ἀντίθεσις ἄπτεται — ἐκεῖνοι γὰρ οἱ οὕτω λέγειν τε καὶ διδάσκειν δοκοῦντες —, αὐτοὶ μέσοι τούτων γενόμενοι δαιτητὰς τε ἑαυτοὺς καθιστάναι καὶ ψῆφον τιθέναι οὐκ ἂν ἐτολμήσαμεν ὄλως, εἰ μὴ κάκεινους συμφωνοῦντας
- M 107 ἀλλήλοις προῦκειτό τε καὶ ἠλπίζετο δεῖξαι, καὶ ἅμα ἢ τε τῶν αἰτησαμένων 35 δικαία κατήπειγε δέησις, ἢ τε τῆς τοῦ γένους ὠφελείας ἐπιθυμία ἑαυτῶν

Bessarionis

Episcopi Tusculani,
Sanctae Romanae Ecclesiae Cardinalis, Constantinopolitani
Patriarchae

5

De Sacramento Eucharistiae

et quibus verbis Christi corpus conficiatur.

Sacrum divinumque est eucharistiae mysterium, per quod filii Dei 1.
et haeredes et cohaeredes et eiusdem cum Domino corporis efficimur,
cum digne eo participamus. Sed quaeri inter Christianos solet, quibus
10 potissimum verbis intra solemnes missarum ritus sacrosanctum Domini
corpus et sanguis conficiatur. Alii enim hoc facere alia existimantes,
Latini Ambrosium, Augustinum, Gregorium aliosque doctores
suos secuti, cum doctrina, tum vitae sanctitate praestantes, illa Domini
verba id facere manifestissime asseverant: *Hoc est corpus meum*, et:
15 *Hic est sanguis meus*, vanamque prorsus sine iis esse orationem sacer-
dotis opinantur. Graeci vero, praesertim recentiores, cum Iacobo
fratre Domini, Basilio et Chrysostomo sentientes, singularis exempli
et sanctimoniae viris, non illis Salvatoris nostri verbis Christi corpus
et sanguinem confici putant, sed quibusdam quae sequuntur precibus
20 sacerdotum. Quibus in missarum officiis, quae singuli quique eorum
composuere, diu post recitationem verborum Domini, quae supra
memoravimus, adhuc panem et vinum oblata Deo munera appellant
et Spiritum sanctum, ut super ea descendat, benedicat, sanctificet, ac
corpus et sanguinem Domini efficiat, invocant et precantur. Cum talis
25 itaque tantaque sit de re maxima inter Latinos Graecosque dissensio,
siquidem inter praesentes tantum ac nostrae aetatis viros contro-
versia foret, facilius de iis posset quivis pro sua opinione disserere.
Cum vero inter communes ecclesiae doctores, veteresque et sanctissimos
patres nostros contentio agitetur — ii sunt enim, qui et dissentire
30 invicem et, ut alii quoque dissentiant, facere videntur — ipse me inter
eos arbitrium constituere haud temere praesumpsissem, nisi me et iuste
precantium petitiones ac cupido utilitatis nostrorum hominum, quorum
salutis et gloriae semper avidissimus fui, ad id mei ipsius oblitum
compulissent, et illos inter se concordare reddere divino fretus auxilio
35 sperarem. Ut igitur recte nostra procedat oratio, et veritas rei, quam

M = Marc. gr. 527. B = Vindobon. Theol. gr. 257. V = Vallicellan. C 136.

4 καρδηνάλεως *Codd. ms.* | 6 εὐχαριστίας *Codd. ubique* | 20 τοῦ Χριστοῦ M τοῦ B om.

ἐπιλελῆσθαι ποιήσασα πρὸς τοῦτο ἡμᾶς συνήλευσεν. ἐσμέν γὰρ δὴ Γραικοὶ καὶ αὐτοὶ καὶ τῆς τῶν οἰκείων δόξης τε ἅμα καὶ σωτηρίας ἐπιθυμηταί. Ἰν' οὖν καθ' ὁδὸν ἡμῖν ὁ λόγος προτοὶ καὶ σαφὲς ὡς οἶόν τε γένοιτο τὸ ζητούμενον, χρή τινα προὑποθέμενον τῶν ἀναγκαίων περὶ τὸ πρᾶγμα οὕτως ἐπὶ τὸ ἀμφισβητούμενον κατελθεῖν.

5

2. Εἰδέναι τοίνυν ἀνάγκη πρό γε τῶν ἄλλων ἀπάντων τό τε τῆς ἱερᾶς κοινωνίας τοῦτο δὴ τὸ νῦν ἡμῖν προκείμενον τὰ τε λοιπὰ τῆς ἐκκλησίας μυστήρια διὰ τοῦτο κεκλήσθαι μυστήρια, ὅτι ἄλλο μὲν τὸ ὁρώμενον, ἄλλο δὲ τὸ νοούμενον ἔχουσιν, εἴπερ αἰσθητὰ μὲν τὰ ὁρώμενα, πνευματικὰ δὲ τὰ νοούμενα, ὅθεν καὶ πνεῦμα καὶ ζωὴν λέγεσθαι. »τὰ γὰρ ῥήματα«, φησὶν ὁ κύριος, »ἃ ἐλάλησα ὑμῖν πνεῦμά ἐστι καὶ ζωή.« τούτων τε τῶν μυστηρίων ἕκαστον διχῶς λαμβάνεσθαι· εἶναι γὰρ μυστήριον τὸν μὲν ὡς ἄλλου σημαντικόν, τὸ δ' ὡς ὑφ' ἑτέρου γε σημαινόμενον. τὸ μὲν πρῶτον σημεῖον λέγεσθαι τε καὶ εἶναι, τὸ δὲ δεύτερον πρᾶγμα. καὶ πᾶσαν γὰρ θεολογικὴν διδασκαλίαν κατὰ τὸν θεῖον Αὐγουστίνον ἢ περὶ πράγματα ἢ περὶ σημεῖα καταγίνεσθαι. καὶ πράγματα μὲν εἶναι τὰ ὑπὸ τινῶν σημαινόμενα σημείων, σημεῖα δὲ οἷς τὰ πράγματα σημαίνεται. εἰ γὰρ καὶ πᾶν σημεῖον πρᾶγμά ἐστιν — τὸ γὰρ μηδὲν πρᾶγμα ὄν οὐδ' ἂν ὄλως εἶη, καὶ διὰ τοῦτο οὐδ' ἂν εἶη σημεῖον —, ἐνταῦθα μέντοι σημεῖον ἰδίως λέγεσθαι οὐ τὸ πρᾶγμα τὸ σημαινόμενον, ἀλλὰ μόνως τὸ σημαῖνον σημεῖον, ἢ σημεῖον καὶ οὐχ ἢ πρᾶγμά τι ἐστίν. ὥσπερ τὸν καπνὸν οὐχ ἢ τὸ δέ τι καὶ οὐσίαν εἴτε πρᾶγμα, ἀλλ' ἢ σημεῖον μόνον, σημεῖον πυρός, ὄντος γέ τινος καὶ πράγματος, εἶναι. τὸ μὲν δὴ σημεῖον εἶναι τι καὶ πρᾶγμα, πρᾶγμα δὲ οὐ πᾶν καὶ σημεῖον ἤδη ἑτέρου εἶναι. εἶναι γὰρ τινα ὡς σημαινόμενα μόνως, οὐ μέντοι καὶ ὡς σημεῖα σημαίνοντα.

3, 1 Δῆλα δὲ τὰ λεγόμενα ἕκαστον τῶν θείων μυστηρίων προχειριζομένοις. ἐν γὰρ τῷ ἱερῷ λόγου χάριν βαπτίσματι ἢ μὲν δι' ὕδατος λουσίς εἴτε καὶ ἐκπλυσίς τῆς σαρκὸς οὕτως ἐστὶ μυστήριον, ὡς μόνον σημεῖον τῆς γε τῶν ἁμαρτημάτων ἀπολούσεώς τε καὶ ἐκπλύσεως. αὐτὴ δὲ ἢ τῶν ἁμαρτιῶν ἄφεσις τὸ σημαινόμενον ἱερὸν ἐστὶ πρᾶγμα, ὃ οὐκέτι ἄλλο περαιτέρω σημαίνει. οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων. καὶ ἐπὶ τῆς ἱερᾶς τοίνυν εὐχαριστίας τὸ μέντοι ἱερὸν σημεῖόν ἐστι μόνον ὡς τὸ τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου αἰσθητὸν τε καὶ ὄρατὸν εἶδος, τὸ δὲ πρᾶγμα ὡς αὐτὸ τὸ ἀληθὲς καὶ ζωοποιὸν τοῦ δεσπότου σῶμα καὶ αἷμα τὸ ἐκ τῶν ἀχράντων τῆς ἁγίας παρθένου αἱμάτων ἀναληφθέν. ἀλλὰ τοῦτο ἴδιον ἔχει παρὰ τᾶλλα τὸ θεῖον τοῦτο μυστήριον, ὅτιπερ αὐτὸ τὸ ἀληθὲς τοῦ κυρίου σῶμα καὶ αἷμα, πρᾶγμα ἱερὸν ὡς εἴρηται ὄν, ὅμως καὶ σημεῖόν ἐστὶν ἱερὸν πράγματος ἄλλου. σημαίνει γὰρ δὴ τὸ μυστικὸν τοῦ Χριστοῦ σῶμα καὶ τὴν ἐν πνεύματι καὶ θεῖα ἀγάπην τῆς ἐκκλησίας ἐνότητά. ὃ δὴ οὐκέτι ἄλλο πρᾶγμα σημαίνει, ἀλλὰ μόνον σημαίνεται. ὥστε τὸ ὄρατὸν τε καὶ αἰσθητὸν τοῦ τῆς προθέσεως ἄρτου τε καὶ οἴνου εἶδος διττοῦ πράγματος εἶναι σημαντικόν, ἐνὸς μὲν τοῦ ἀληθοῦς σώματος τοῦ δεσπότου, ὃ καὶ πρᾶγμα σημαινόμενον καὶ σημεῖόν ἐστὶν ἱερὸν, δευτέρου δὲ τοῦ μυστικοῦ τῆς ἐκκλησίας

quaerimus, facilius elucescat, aliqua altius repetenda sunt, antequam institutae quaestionis seriem aggrediamur.

Ante omnia igitur sciendum est tam hoc sacrosanctum communionis, **2.** de quo agimus, quam caetera ecclesiae sacramenta ideo sacramenta
5 vocitari, quoniam aliud in se habent quod videtur, aliud quod non corporis oculis, sed solo intellectu comprehenditur. Quae videntur, sensibilia sunt, quae vero intellectu percipiuntur, spiritalia. Unde spiritus et vita dicuntur. *Verba autem, quae dixi vobis*, inquit Dominus, *spiritus sunt et vita*. Horum praeterea sacramentorum singula quaeque
10 duobus accipiuntur modis. Aut enim sacramentum signum est, aut id quod significatur. Primum quidem signum tantummodo et est et dicitur. Secundum vero res est, quae eo signo significatur. Omnis enim theologica doctrina teste Augustino signis constat et rebus. Et res quidem sunt, quae ut significatae accipiuntur, signa vero, quorum
15 omnis in significando est usus. Etsi enim omne signum res sit — nam quod non est res, ut idem Augustinus inquit, nihil omnino est, et sic signum esse non potest —, hoc tamen hoc loco signum accipitur non ut res significata, sed ut signum rem ipsam significans, quatenus scilicet signum est, et non quatenus res aliqua est. Quemadmodum cum
20 ascendentem cernimus fumum, non quatenus substantia aliqua sive res est, sed quatenus solum est signum ignis, signum esse dicimus, quia substantia et res aliqua est. Nam omne quidem signum res aliqua est, non tamen omnis res alterius rei est signum. Sunt enim res aliquae dumtaxat ut significatae, non autem ut signa aliquid aliud signifi-
25 cantia.

Quod in aliis sacramentis facile comprehendere potest. Etenim in **3, 1** sacramento baptismatis ablutio carnis per aquam ita est sacramentum, ut dumtaxat signum sit ablutionis peccatorum. Ipsa enim peccatorum remissio res est significata, nihil ultra significans. Hoc idem in reliquis
30 sacramentis. Ergo et in sacramento eucharistiae alterum est solum signum ut panis et vini visibilis species, alterum res significata ut ipsum verum Domini corpus et sanguis, quod ex immaculatis beatae virginis sanguinibus assumpsit. Verum hoc proprium habet praeter alia divinum hoc sacramentum eucharistiae, quod in eo res significata
35 alterius etiam rei signum est. Ipsum enim verum Domini corpus et sanguis, cum res sit signo panis et vini significata, ut mox ostendemus, est tamen alterius rei signum, cum significet mysticum Christi corpus et ecclesiae in Spiritu sancto unitatem. Hoc vero non amplius aliam rem significat, sed tantum significatur. Ita fit, ut visibilis simul ac sensibilis
40 species panis et vini duplicis rei significatrix sit. Significat enim et verum corpus Domini, et res significata et signum sacrum est et mysti-

20 οὐχ' ἦ M οὐχί B | 21 εἶτε πράγμα M εἶτε καὶ πράγμα B | 28 ἐκπλήσεως M ἐκπλήσεως B

- σώματος εἴτε πληρώματος, διὸ καὶ σημεῖον λέγεσθαι μόνον ἱερὸν. αὐτὸ δὲ τὸ ἀληθὲς τοῦ Χριστοῦ σῶμα καὶ αἷμα, τὸ ὑπὸ τῆ τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου σκιᾷ ἐπικαλυπτόμενόν τε καὶ νοούμενον, σημαίνεσθαι μὲν ὑπὸ τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου, σημαίνειν δὲ τὸ μυστικὸν τῆς ἐκκλησίας ἡνωμένον ὑπὸ κεφαλῆ τῷ Χριστῷ σῶμα, ὅθεν καὶ πρᾶγμα καὶ ἱερὸν λέγεσθαι σημεῖον. τὸ δὲ γε μυστικὸν ὑπ' 5 ἀμφοῖν τοῖν προειρημένοις σημαίνεσθαι μόνον ὃν μηκέτι περαιτέρω οὐδενὸς ἄλλου εἶναι σημεῖον. καὶ τὸ μὲν μόνως σημεῖον δυοῖν εἶναι πραγμάτοις σημεῖον, τοῦ τε ἀληθοῦς τοῦ τε μυστικοῦ σώματος. τὸ δὲ πρᾶγμα μόνως καὶ οὐκέτι σημεῖον ὃν δυοῖν ἱεροῖν σημείοις εἶναι πρᾶγμα, τοῦ ὁρατοῦ
- B 80** **M 108^v** δηλονότι εἶδους ἄρτου καὶ οἴνου καὶ τοῦ τούτοις ἐμπεριεχομένου ἀληθοῦς 10 σώματος. τὸ δ' ἀληθὲς σῶμα καὶ αἷμα πρὸς θάτερον μὲν, τό γε δηλονότι ὁρατὸν τε καὶ αἰσθητὸν μυστήριον, ὡς σημαίνεσθαι πρᾶγμα νοεῖσθαι, πρὸς δὲ τὸ μυστικὸν σῶμα σημείου λόγον ἐπέχειν. καὶ αὖ τὸ μὲν πρῶτον καὶ μόνως σημεῖον ὀφθαλμοῖς ὑποπίπτειν, τὸ δὲ δεύτερον σημεῖόν τε καὶ ἱερὸν πρᾶγμα ὃν ψυχῇ πιστεῦσθαι, τὸ δὲ γε τρίτον πρᾶγμα ὃν μόνον καὶ σημαίνεσθαι 15 καρδίᾳ λαμβάνεσθαι. ἔτι τε τὸ μὲν πρῶτον οὐ σημαίνει μόνον, ἀλλὰ καὶ περιέχει τὸ δεύτερον. ἐν γὰρ τῆ ἄρτου καὶ οἴνου μορφῇ ἢ τοῦ σώματος καὶ αἵματος ἀλήθεια περιεῖληπται, εἰς αὐτὰ γε οὐσιωδῶς τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου μεταβληθέντων. τὸ δὲ γε δεύτερον εἰ καὶ σημαίνει, οὐ μέντοι καὶ περιέχει. τό γε μὴν τρίτον οὐ γε σημαίνει οὔτε τι ἄλλο περιέχει. 20
- ² Τούτοις δὲ ἀληθέσι γε οὔσι τοῖς λόγοις ἔπεται τὸ καὶ τοὺς τοῦ θεοῦ μεταλαμβάνοντας σώματος τοὺς μὲν καὶ αὐτῶν τῶν μυστηρίων καὶ πνευματικῶς αὐτῶν μεταλαμβάνειν, οἳ δὲ εἰσιν οἱ ἀξίως μεταλαμβάνοντες καὶ σύσσωμοι γινόμενοι τῷ Χριστῷ, τοὺς δὲ γ' ἀναξίως μεταλαμβάνειν μὲν τῶν μυστηρίων καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀληθοῦς σώματος τοῦ Χριστοῦ, μὴ μέντοι πνευ- 25 ματικῶς αὐτῶν μετέχειν μὴ τῆς θείας ἐκείνης ἐνότητος ἀπολαύοντας. τοῦτο γὰρ ἐστίν, ὃ φησὶν ὁ ἀπόστολος, εἰς κρίμα ἑαυτῷ ἐσθίειν καὶ πίνειν. οὐκ ἂν δὲ εἰς κρίμα τε καὶ κατάκριμα μετελάμβανεν ὁ πνευματικῶς αὐτῶν μεταλαμβάνων καὶ σύσσωμος ἤδη γινόμενος τῷ Χριστῷ. εἰσὶ δ' οἱ καὶ τοῦ μυστηρίου
- M 109** μὴ μετέχοντες ὁμοῦ κοινωνοῦσιν αὐτοῦ πνευματικῶς, ὥσπερ ἂν εἴ τις ἢ 30 προβεβηκῶς ἢ καὶ βρέφος μετὰ τὸ βαπτισθῆναι τε καὶ πιστεῦσαι μήπω τοῦ κυριακοῦ σώματος μετασχὼν εὐθύς τῷ χρεῶν λειτουργήσειεν. οὐδὲν γὰρ ἤττον τῆς ἱεραῆς μετέλαβε κοινωνίας καὶ τοῦ κείνης ἀποτελέσματος ἔτυχε μέλος ἤδη γινόμενον τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἐκείνου μέτοχον βασιλείας. ταῦτα δὲ φανερά πᾶσιν ὄντα καὶ ἀναντίρρητα — τίς γὰρ ἂν ἀρνήσαιο μὴ οὐς μὲν τῶν 35 κοινωνούντων μηδεμίαν χάριν, ἀλλὰ καὶ ἀντὶ χάριτος κρίμα τε καὶ ποινήν, οὐς δὲ καὶ χάριν δαψιλέστατα δέχεσθαι, ἄλλους δ' αὖ καὶ μὴ κοινωνοῦντας, ἂν μὴ καταφρονήσει μόνον ἢ ἀμελείᾳ ἀλλ' ἀνάγκη τοῦτο γένηται, τῆς θείας χάριτος σπᾶν; — ταῦτ' οὖν οὕτω σαφῆ ὄντα, ὡς εἴρηται, καὶ τὴν τῶν θείων
- B 81** τούτων μυστηρίων εἰς τρία διαίρεσιν, ἥπερ ἐκτέθειται, ἀναγκείαν τε καὶ ἀληθῆ 40 δεικνύει.

cum ecclesiae corpus. Quare panis et vinum signum est dumtaxat. Ipsum autem verum Christi corpus et sanguis, quod sub umbra tegitur panis et vini, significatum quidem a pane et vino, significans autem mysticum ecclesiae corpus, et res est et signum. Mysticum vero ex
 5 utroque significatum res tantum est nec ultra alterius signum. Praeterea quod tantum signum est, duarum rerum est signum, veri scilicet et mystici corporis. Quod autem res est et non amplius signum. Duorum sacrorum signorum res est, hoc est visibilis speciei panis et vini et veri in eis contenti corporis Domini. Verum autem corpus et sanguis, si
 10 ad alterum aspicias invisibile sacramentum, res est, si ad mysticum corpus, est signum. Rursus primum quidem, quod signum tantummodo est, oculis subest; secundum, quod res est et signum, animo exceditur; tertium, quod res sola est, corde percipitur. Ad haec primum quidem non modo significat, sed etiam continet secundum. In specie enim
 15 panis et vini veritas corporis et sanguinis continetur, cum in illa substantia panis vini que mutetur. Tertium vero quamquam significet, non tamen continet.

Haec cum verissima sint, illud etiam sequitur ex iis, qui divini
 corporis participes fiunt, alios quidem sacramentaliter spiritaliterque
 20 participes fieri, quales sunt qui digne communionem accipiunt, alios vero sacramentaliter et non spiritaliter, ii sunt, qui indigne commu-
 cant. Sumunt enim verum corpus Christi, non tamen sacramenti effec-
 tum accipiunt nec Christo uniuntur. De iis inquit apostolus, quod
 iudicium sibi manducant et bibunt. Non enim iudicium et condem-
 25 nationem manducarent et biberent, si spiritaliter communicassent,
 immo iam Christo unirentur. Sunt alii qui, etsi non fiunt sacramentaliter
 participes, spiritaliter tamen communicant, quemadmodum si vel infans
 post baptismum vel aetate proventus nondum ob aliquam inevitabilem
 necessitatem recepto Christi corpore repentina morte deficiant. Nihil
 30 enim minus sacramenti participes fiunt, quam si communionem cepissent;
 fiunt enim membra Christi et regni caelestis haeredes. Haec igitur
 cum omnibus manifesta sint — quis enim neget ex his, qui commu-
 nionem sumunt, alios quidem nullam gratiam, immo vero pro gratia
 iudicium et poenam, alios vero gratiam largissime consequi, quosdam
 35 etiam sine communionem, dummodo id non contemptu vel negligentia,
 sed necessitate fiat, divinam mereri gratiam — cum, inquam, haec
 adeo clara et perspicua sint, tripartitam hanc divinorum sacramentorum
 distributionem veram et necessariam esse probant.

15 ὃν ψυχῆ . . . πράγμα M² in marg. B in textu | 19 δεύτερον corr. M² ex τρίτον] τρίτον B | 20 τό γε μὴν . . . περιέχει M² in marg. B om. | 21 λόγοις add. M² | 24 γ' ἀναξίως M ἀναξίως B | 26 ἀπολαύοντας M ἀπολάβοντας B | 34 γενόμενον M γενόμενος B | 40 ἥπερ corr. M² ex εἴπερ